

Валентина Іскорко-Гнатенко

УДК 821.161.2(092)"18/19"

**МАЛОВІДОМА СТОРІНКА БІОГРАФІЇ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ
(ПЕРШИЙ КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД)**

У статті розглядається одна з київських адрес української письменниці Олени Пчілки, пов'язана з її навчанням у приватному дівочому пансіоні.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, пансіон Нельговської, будинок професора М. Козлова, бульвар Тараса Шевченка, 16.

Valentyna Iskorko-Hnatenko. Little known page of Olena Pchilka's biography (the first Kyiv period)
The essay investigates one of the Kyiv addresses of the Ukrainian writer Olena Pchilka. This place was related to her studies in private boarding school for girls run by A. Nelhovska.

Key words: Mykhailo Drahomanov, boarding school of Nelhovska, house of professor M. Kozlov, Taras Shevchenko boulevard, 16.

Якось у розмові з незабутнім Григорієм Авраховим – відомим літературознавцем, педагогом, дослідником життя і творчості роду Драгоманових-Косачів – зайшла мова про місцезрештування навчального закладу, який закінчила Ольга Петрівна Драгоманова-Косач (1849-1930) – українська письменниця, znana в літературі як Олена Пчілка, член-кореспондент Української Академії наук, мати

Лесі Українки, етнограф, фольклорист, видавець, редактор, журналістка, громадсько-культурна діячка. Григорій Герасимович тоді послався на її мемуари про Миколу Лисенка, де вказано, що “Пансіон був у тім будинку, де тепер, „Военный Окружной суд”” [7, 17]. Низько схилиюся перед пам’яттю Григорія Герасимовича Аврахова і виконую його бажання з’ясувати окремі особливості першого київського періоду життя Олени Пчілки.

Полтавський дворянин, дрібнопомісний гадяцький поміщик Петро Якимович Драгоманов (1802–1860) був інтелектуалом, людиною широких інтересів: закінчив Петербурзьке училище правознавства, мав літературний хист (як і його брат Яків, друкував вірші й оповідання у столичних альманахах і часописах), знав кілька мов, займався перекладами, писав байки, збирав український фольклор та етнографічні матеріали, добре малював. Тому дбав, аби й своїм дітям (їх було шестеро) дати належну освіту. “Виростали ми під чином двох течій: української, простонародної і російської, панської, – читаємо в “Автобіографічному нарисі”¹ Олени Пчілки, – українська течія – се було наше природне оточення з найменших літ: се були наші няньки, вся наша двірська челядь і її діти та й вся гадяцька й повітова людність [...]. Учив нас грамоти і взагалі всієї початкової книжної “премудрости” – наш тато, він же дбав і про те, щоб ми ще змалечку пізнавалися з найкращими авторами: давав нам Пушкіна, Лермонтова, Гоголя” [9, 22, 28]. Це була “хатня наука”.

Драгоманов-батько старших своїх синів Михайла й Івана² спершу послав учитися до Гадяцького повітового училища, далі першого – до Полтавської гімназії, звідти до Київського Університету Св. Володимира; Варю – до гадяцького пансіону пані Кукольницької. Коли ж настав час шкільної освіти Ольги, Петро Якимович збирався віддати дочку до “якоїсь кращої школи” – спочатку до полтавського Інституту шляхетних дівчат (не найшлося місця), було ще прохання в петербурзький Смольний інститут, але й там відмовлено (приймали тільки дітей військових). “До сеї пори дякую я доволу, що не попала в той Інститут. Там би мене скалічили навіки” [8, 14], – зізнавалася пізніше Олена Пчілка. Той самий інститут вже раніше закінчила мати Миколи Лисенка Ольга Єремівна. Зі слів Олени Пчілки: “Полуда, наведена в Смольному на Ольгу Луценківну, була така міцна, що пані вже потім за весь свій вік не говорила по-українськи” [7, 5–6].

У літературно-наукових і довідкових джерелах можна натрапити, що Олена Пчілка закінчила київський Інститут шляхетних дівчат (наприклад, УРЕ. 1983. Т.9) чи приватний інститут шляхетних дівчат тощо. Але це не так. Де насправді навчалася майбутня письменниця, довідуємося з її “Біографічної замітки”, мемуарів про Михайла Старицького, Миколу Лисенка, “Автобіографії” та “Curriculum vitae”³.

Ольга Драгоманова

¹“Автобіографічний нарис” вперше опублікований науковими співробітниками Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Ларисою Мірошниченко і Аллою Ріпенко під назвою “Золоті дні золотого дитячого віку...” (Київ, 2010).

²Драгоманов Іван Петрович (1842–?) – брат Олени Пчілки. Навчався на юридичному факультеті Київського Університету Св. Володимира.

³“Мое “curriculum vitae” – автобіографія, писана 22 лютого 1925 року при обранні О.П. Косач член-кореспондентом Української Академії наук (див.: Літературна Україна. 1999. 24 черв). Публікація автора цих рядків.

Восени 1860 року помирає Петро Драгоманов і матеріальне становище родини ускладнюється. Тоді вихованням сестри Ольги й наймолодшого Сашка¹ почне опікуватися найстарший Михайло. У мемуарах про гімназійні роки останнього Ольга Петрівна з почуттям вдячності напише: “[...] обставини й події мого життя дуже щільно злучені з особою брата Михайла, [...] він так багато зробив і для мене особисто: коли б не він, все життя моє минуло б зовсім по-іншому, зійшло на інший шлях” [11, 500].

Був початок другого півріччя навчального 1861 року і для одинадцятирічної Олі Драгоманівни “крайня пора було починати науку”. Одразу після Різдвяних свят Михайло Драгоманов – тоді студент другого курсу історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира – забрав Ольгу до Києва. Зупинилися в гадацьких знайомих Кучинських – Олиної хрещеної мами Марфи Йосипівни, сім’я якої взимку мешкала на Печерську по вулиці Предславинській. Тоді ж за “протекцією” Михайлового близького приятеля Євгена Судовщикова² Олю Драгоманівну влаштовано в пансіон, власницею якого була А. Нельговська (офіційна назва “Образцовый пансіонъ для благородныхъ дѣвиць”). Євген Судовщиков був викладачем словесності в цьому пансіоні, тому зобов’язався взяти дівчинку на “свою відповідальність”, а за її перебування там деякий час безкоштовно читав лекції. Щоб утримувати сестру в пансіоні, трохи згодом читав там географію і М. Драгоманов. “Цікаві то були часи – початок 60-х. Воскресні школи, заснування студентських кружків, Похорони Шевченка. Проводити тіла...” [10], – згодом напише Ольга Петрівна. Тоді студент Університету Св. Володимира Михайло Драгоманов у прощальній промові на Ланцюговому мосту над домовиною Т. Шевченка сказав, що “кожний, хто йде служити народу, тим самим надіва на себе терновий вінець”; закликав шанувати “своїх великих людей” і не давати “їх на муки, поки вони живі” [1, 146].

У 1830–1860-х роках серед жіночих освітніх закладів Російської імперії в Києві крім Інституту шляхетних дівчат і Фундуклеївської гімназії були поширені приватні дівочі (як і чоловічі) пансіони. З-поміж них були найбільш відомі зразкові пансіони пані А. Фроміот-Залеської, графині Є. Левашової, Лаури де Мельян, А. Ганф (Нельговської), сестер Ленц. Пансіон пані Нельговської років навчання Ольги Драгоманової, за її словами, “уважався одним з найкрасших жіночих учебних закладів у Києві, курс науки був у єму однаковий з “інститутським”, а вчителями були “самі лучші професори з гімназій мужеських” [6, 15]. Вчили там серед інших дисциплін російську, французьку і німецьку мови й літератури, історію, географію, природознавство, педагогіку, чистописання, малювання. Крім того, класні дами навчали вихованок світським манерам – танцям, музиці, рукоділлю. Варто додати, що вихованкою цього пансіону десь роком раніше була і дочка Кучинських Людмила³ – майбутня дружина М. Драгоманова. Випускний вечір Л. М. Кучинської змалювала Р. Іванченко в романі “Клятва” (К., 1985). Тут навчалася й рідна сестра Миколи Віталійовича Лисенка Софія (“[...] він так само, як і мій брат, приходив одвідувати свою сестрицю “Соню” (пізніш – пані Старицька), що вчилася теж у нашому пансіоні мадам Нельговської” [8, 17]). Товаришкою Ольги Драгоманової по пансіону була й Ганна Хойнацька⁴ (після закінчення пансіону працювала в ньому вихователкою молодших класів), з якою 1866 року одружився Євген Судовщиков.

¹ Драгоманов Олександр Петрович (імовірно 1856–1919) – брат Олени Пчілки. Навчався у Другій київській гімназії і Харківському університеті. Лікар-психіатр, невропатолог.

² Судовщиков Євген Василь (1830–1869) – батько письменниці Грицько Григоренко (Косач Олександра). 1866 року заарештований за “вольнодуміє” і засланий у Костромську губернію, де і помер.

³ Кучинська Людмила Михайлівна (1842–1918) – акторка-аматорка, перекладач, громадська діячка. Одружилася з М. Драгомановим 16 серпня 1864 року.

⁴ Хойнацька Ганна Іванівна – родом із Поділля, дружина Є. Судовщикова, мати письменниці Грицько Григоренко.

Про свого дорогого вчителя Євгена Васильовича Судовщикова вдячна учениця згодом напише в листі до професора Львівського університету Омеляна Огоновського: “Лекції його були цілком оригінальні, займаючі, розвиваючі...” [2, 22]. У “Біографії” до “Творів” Грицька Григоренка (Х., 1930) Олена Пчілка про нього додасть: “Був він чоловік великого розуму й дуже високої освіти”. А про свого брата – тоді гімназійного вчителя М. Драгоманова – згадає: “[...] що то була за географія! Це була якась енциклопедія для середнього курсу. Була там і геологія, й фізика, й історія, й економіка, й етнографія і політичний стан кожної країни” [2, 20].

У листі до літературознавця Петра Одарченка 22 лютого 1970 року Ізидора Косач-Борисова, посилаючись на мамині розповіді, писала, що пансіон Нельговської – “хороша середня школа, де був хороший склад учителів і ширші програми, ніж в “Інституті” і дух панував у пансіоні більш “просвіщенний”. Досить пригадати, що тодішній “попечитель учебного округа” знаменитий педагог і хірург Пирогов сам викладав у цьому пансіоні фізику і природознавство” [5]. Учитель-словесник 2-ї київської гімназії Михайло Чалий про пансіон був іншої думки: “Образование, получаемое в этих частных училищах, было, как известно, весьма жалкое. Содержательницы [йшлося про Залеську і Ганф] взялись за воспитание девиц не по призванию, а из целей спекулятивных. Главными предметами в них считались: французский, музыка и танцы. Главнейшими – “наука страсти нежной, которую воспел Назон” [14, 46]. Треба сказати, що на початку 1854-55 року М. Чалого запросили в пансіон Ганф (Нельговської) читати словесність ученицям 3-го вищого класу.

Про Оліні успіхи в навчанні Михайло регулярно повідомляв у листах до матері Єлисавети Іванівни. Так, уже 24 лютого 1861 року він сповіщав: “Я вчера был в пансионе Нельговской. Олю не видел, потому что она была в классе [...]. Вас, без сомнения, порадует такой отзыв о ней. Судовщикова спрашивает Нельговскую: “Вы заметили, какая даровитая девочка Драгоманова? – Это не я одна, это все заметили. Значит – уррррра!!!...” [13, 399]. В іншому листі до матері (8–9 лютого 1863 року) Михайло пише: “Олю на днях мне перевозносила Нельговская, особенно ее высокие познания в французском языке, которые она может объяснить только сошествием Св[ятого] Духа и умением рассказывать прочитанное...” [13, 416].

Свою шкільну науку Олена Пчілка згадувала фрагментарно: “[...] роки навчання йшли своєю чергою, мали свої урочистості й особливості, але на цім я не буду спинятися” [8, 16]. Маємо кілька яскравих життєвих моментів тих років. Пансіон був напівзакритим навчальним закладом, тому учениць відпускали до рідних тільки на свята і вакації. Одного разу Михайло Драгоманов мав відвести сестру до Кучинських, але трапилася нагода побувати в Міському театрі, неподалік від пансіону Нельговської, поруч з училищем графині Є. Левашової. У мемуарах про М. Лисенка [7, 15–16] вона згадала про цей епізод. Незабутнє враження тоді справив на неї декламаційно-музичний Шевченківський вечір, влаштований студентами Університету Св. Володимира (лютий або березень 1863 року). У програмі концерту студентський хор виконував українські народні пісні під орудою М. Лисенка. Там вона вперше почула Шевченкову поему “Чернець” у майстерному виконанні Павла Житецького.

Ще один яскравий епізод з життя пансіону запам’ятався письменниці: в останній рік навчання вчитель німецької мови запропонував ученицям написати гумористичне оповідання на вільну тему. Ольга цілком самостійно написала твір про пригоди юної панночки Гаркушевської і її капелюшка, яка скінчивши науку, їхала пароплавом по Дніпру до Катеринослава. Вчитель без відома авторки надрукував це оповідання в німецькому журналі “Fur die Jugend”

Колишній будинок проф. М. Козлова на розі теперішнього бульвару Тараса Шевченка, 16 і Володимирської вулиці в Києві, у якому облаштували “Зразковий пансіон шляхетних дівчат” А. Нельговської. Зображення 1950-х років. Взято з видання “Михаил Кальницький. Гимназии и гимназисты”. – Кн. III. – Київ, 2014. – С. 65.

(“Для молоді”) під назвою “Die Memuaren eines Hutes”, хвалив і читав його перед випускницями [8, 17-18]. Тим самим поклав початок творчій біографії майбутньої письменниці.

Михайлове одруження з Людмилою Кучинською (влітку 1864 року), як писала Олена Пчілка в “Автобіографії”, внесло “велику відміну в моєму житті”. Тепер уже на святкові дні М. Драгоманов забирав сестру до свого нового помешкання. Йшли вони тоді пустирем перед університетом вниз до будинку Войцеховського на Жандармській вулиці (Маріїнсько-Благовіщенській, тепер Саксаганського), де “було куди розмаїтіше і приємніше, ніж сидіти в пансіоні” [8, 17]. Людмила Михайлівна давала Олі уроки музики. Тим часом приїхав з Гадяча і брат Іван, аби готуватися до вступу в університет.

Утім повернімося до мемуарів Олени Пчілки, де називається місце розташування пансіону пані Нельговської – “у тім будинку, де тепер “Военный Окружной суд”” – і додамо кілька аргументованих посилань. Історик В. Іконников у праці “Киев в 1654–1855 гг.” (К., 1904) писав: “В 40–50-х годах в Кieve существовало несколько пансионеров – Залеской (в нынешней коллегии Павла Галагана), Ганф (потом Нельговской) против нынешней министерской женской гимназии, а затем, где ныне военно-окружной суд”¹. За словами вищезгаданого М. Чалого, гімназія займала “найманное помещение, дом бывший Козлова, где ныне Военный окружной суд” [12, 49].

Вихованець 2-ї київської гімназії 1852–1860 років, пізніше земський діяч В. Хижняков згадував, що гімназія “містилася тоді на розі В. Володимирської вулиці, напроти університетської стіни, в будинку проф. Козлова [...], будинок якого “був мало пристосований для навчального “закладу”” [12, 63-64].

Як бачимо, маємо достатньо авторитетних підстав стверджувати, що на перетині тодішніх Великої Володимирської вулиці і Університетського (з 1869 р. Бібіковського) бульвару містилися два навчальні заклади – Друга київська чоловіча гімназія (з 1851 до серпня 1856, коли перейшла у власне сусіднє приміщення) і пансіон Нельговської (з 1852 р.). Поза сумнівом, власником цього будинку був не хто інший, як доктор медицини, професор Микола Іларіонович

¹Зноска внизу книжки на стор. 589.

Козлов (1814-1889). З 1841 року проф. М. Козлов – перший завідувач кафедри анатомії медичного факультету Університету Св. Володимира. Окрім того, він був домашнім лікарем київського генерал-губернатора Д. Бібікова, за пропозицією якого в 1853 р. виїхав на місце попередньої служби до Санкт-Петербурга (із 1854 – віце-президент Медичного департаменту, згодом начальник Медично-хірургічної академії).

Про особу власниці пансіону, у якому навчалася Ольга Драгоманова, писала газета “Киевлянин” (1875 р., №75) у некролозі “А. О. Нельговска”. “Агафья Осиповна Нельговская” з роду Романовська народилася у м. Миколаєві 1828 року. Дитиною залишилася сиротою. Тому виховував Агату її дядько, генерал Клоков. Навчалася вона в польському зразковому пансіоні пані А. Залеської, після закінчення якого була залишена в ньому “класною дамою”, згодом за рекомендацією Залеської три роки працювала в домі тодішнього помічника попечителя Київського учбового округу М. Юзефовича¹ вихователькою його дітей. Агата Осипівна була найкращою серед гувернанток і користувалася великим авторитетом у домі чиновника. 1851 році вона одружилася з колецьким регістратором Ганфом і в 24 роки вже відкрила власний дівочий пансіон (очевидно, не без допомоги того самого Юзефовича) у будинку проф. Козлова. У 1858 вона вийшла заміж удруге, ставши Нельговською. Свій пансіон Агата Нельговська утримувала 12 років. У листі до матері Михайло Драгоманов від 16 серпня 1864 року повідомляв, що “Нельговская передает пансион Ольге Софроновне, а сама оставляет себе только звание” [11, 434].

Треба сказати, що А. Нельговська брала участь в організації недільних шкіл, які запроваджувались при сприянні попечителя Київського навчального округу, славетного М. Пирогова і при підтримці професора історії Університету Св. Володимира П. Павлова. Слідом за чоловічими недільними школами 31 січня 1860 року Нельговська відкрила першу жіночу недільну школу. Ось що писав у листі до Т. Шевченка від 8 вересня 1860 року майбутній його біограф, тоді інспектор Другої київської гімназії Михайло Чалий: “Кроме двух мужских школ – на Подоле и на Новом строении, – во 2-ю гимназию собираются по воскресениям девочки: их взялись учить классные дамы соседнего пансиона т[адате] Нельговской, но эта мадам, кажется, хочет только порисоваться перед публикою своими прогрессивными тенденциями, – а дела не делает. Но есть надежда, что за это дело возмутся женщины более гуманные, тогда можно ожидать истинной пользы” [12, 161]. Чим викликана така характеристика педагогічної діяльності А. Нельговської палкого українофіла М. Чалого, можна тільки здогадуватись.

8 січня 1861 року педагогічні ради київських недільних шкіл Новостроєнської, Подільської, Печерської, пані Є. Гогоцької (при Фундуклеївській гімназії, тут серед викладачів є прізвище Л. Кучинської) і пані Нельговської висловили сердечну подяку Т. Шевченку за матеріальну підтримку [4, 179-181]. Перед тим Т. Шевченко передав М. Чалому через В. Тарновського-молодшого 50 примірників “Кобзаря”, виручені кошти від продажу яких мали піти на користь недільних шкіл.

150 років тому, навесні 1866 р. Ольга Драгоманова закінчила пансіон з відмінним атестатом. Тоді ж розпочав навчання у Другій київській гімназії й найменший Олександр. Оскільки “пансіонське свідоцтво не давало ніяких прав” [3, 3], залишалося сподіватися тільки на брата – приват-доцента Університету Св. Володимира Михайла Петровича Драгоманова. Він долучає сестру до

¹Юзефович Михайло Володимирович (1802–1889) – голова Київської Археографічної комісії (1857–89), помічник куратора Київського навчального округу (1842–58). Пізніше відомий українофоб, один з ініціаторів Емського указу. Брав участь в арештах кириломефодіївців, ймовірно був причетний до заслання Є. Судовщикова й звільнення М. Драгоманова з Університету Св. Володимира.

перекладів із французької і німецької мов, якими вона добре володіла. Так, на основі статті з одного французького журналу вона написала нарис про тодішнє турецьке міністерство, який друкувався в “Санктпетербургских ведомостях”, за що отримала свій перший гонорар. Повернувшись із батьківського дому, “видержала іспити по науках гімназичного курсу при 1-й хлоп’ячій гімназії в Києві [...], слухала курси, вродженні при Київському університеті (при історико-філологічному факультеті для „вільних слухачів”” [3, 3]. Тут, у товаристві брата, почав формуватися її світогляд, вона потрапила до свідомого українського середовища київських громадянців, від якого, за словами Софії Русової, вже ніколи ні на крок не відходила, не йшла на жодні компроміси щодо своїх національних переконань.

Через два роки в Христо-Воздвиженській церкві села Пирогово, біля Києва, Ольга Драгоманова вінчалася з правником, головою з’їзду мирових посередників Петром Косачем і виїхала на Волинь до містечка Новоград-Волинського (Звягеля) за місцем служби чоловіка.

Отже, у колишньому будинку проф. М. Козлова в 1873–1917 роках містився Київський військово-окружний суд. Як і сусідня Друга чоловіча гімназія (тепер бульвар Тараса Шевченка, 18), будівля на розі бульвару Тараса Шевченка, 16 і вулиці Володимирської в 1960-х роках була значно реконструйована, зокрема надбудовано два поверхи. На жаль, ця споруда не згадана у “Зводі пам’яток історії та культури України”. Сьогодні тут міститься один із відділів Міністерства освіти і науки України.

Хочеться вірити, що на фасаді будівлі по бульвару Тараса Шевченка, 16 буде встановлено меморіальну табличку з написом “У 1861–1866 роках тут навчалася відома українська письменниця і громадська діячка Олена Пчілка”. І не тільки. Досить сказати, що саме в цьому будинку в 1850-1854 роках був директором Другої київської гімназії український історик Микола Рігельман; навчалися гімназисти Павло Чубинський – автор українського національного гімну і народник Тадей Рильський; викладали словесність майбутній шевченкознавець Михайло Чалий і Євген Судовщиков – батько письменниці Грицько Григоренко, читав латинь знайомий Т. Шевченка Іван Юскевич-Расковський.

ЛІТЕРАТУРА

1. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) // Михайло Драгоманов: автожиттєпис / Уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. – Київ: Либідь, 2009. – 444 с.
2. Дрофань А. Березиня. – Київ: Молодь, 2004. – 207 с.
3. Іскорко-Гнатенко В. До життєпису Олени Пчілки: Нові знахідки // Літературна Україна. – 1999. – 24 червня.
4. Листи до Тараса Шевченка. – Київ: Наукова думка, 1993. – 382 с.
5. Одарченко П. Коли народилася Олена Пчілка // Літературна Україна. – 1999. – 16 липня.
6. Пчілка Олена. Біографічна замітка // Зоря. – 1888. – № 1.
7. Пчілка Олена. Микола Лисенко. Спогади і думки // Рідний край. – 1912. – № 16–17. – С. 3–42
8. Пчілка Олена. Оповідання з автобіографією. – Харків: Рух, 1930. – 288 с.
9. Пчілка Олена. Автобіографічний нарис // Пчілка Олена. Золоті дні золотого дитячого віку. – Київ: Веселка, 2011. – 77 с.
10. Пчілка Олена. Спомини про Драгоманова. План і чернетки доповіді / Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописів. Фонд Олени Пчілки. – Од. зб. 28 / 160.
11. Пчілка Олена. Спогади про Михайла Драгоманова // Пчілка Олена. Твори. – Київ: Дніпро, 1988. – 583 с.
12. Хижняков В. З мого минулого // Хроніка 2000. – Київ, 2002. – Випуск 51–52.
13. Хроніка 2000. Невідомий Драгоманов. – Київ, 2009. – Випуск 79.
14. Чалий М. Вторая киевская гимназия // Киевская старина. – 1900. – № 4.

Отримано 26 квітня 2010 року

м. Київ